

Akmyrat Gürgenli

Taryh ylymlaryň kandidaty
goliarne@yahoo.com

**Türk hakany Maday hanyň (Mete hanyň-Alp är Tunganyň)
Media/Mad patyşasy Keyhosrow tarapyndan namartlyk bilen
öldürilmeği we Ferdowsiniň şahnamasyna syn**

Bu waka Türkmeniň taryhynda eneçeme gezek gaýtalandy, her gezeginde-de pajygaly tamamlandy, ýöne ondan sapak alara biziň henizem gözümüz açylmadyga meňzeýär.

Türki halkynyň baş hakany Maday hany, Midia şasy Keyhosrow namartlyk bilen öldürdi, Kuroşuň ýanyna ilçi bolup baran Tumar hanymyň ogluny, bu zalym patyşa hilegärlik bilen öldürdi. Parslardan bolan aýaly, gije uwklap ýatan Aba serdaryň başyny aldy, jany-teni bilen Agamämet gajara gulluk eden Hojamberdi hana awy berip öldürdiler, Kümüşdepeli Ata hany, Astrabadyň häkimi namartlyk bilen atyp öldürtdi, Tumaç we arakadaşlaryny, Tahran režimi baryp ýatan namartlyk bilen öldürdi...

Söweş günü asly ýada bil baglasak, beýle ýagdaýyň gaýtalanmajayna kim kepil geçip biler?

Türki halkalarynyň taryhynda gaty kän hökümdarlaryň atlary saklanyp, bakylyga siňip galypdyr. Olaryň biri, Maday-Hytaý çeşmelerinde bu at Mode görnüşinde görnüşinde ýazylýar.¹ Ol atly Hakan bolup biziň eýýamymyzdan öňki 7-njy asyrdan ýaşap geçipdir we Türki halkalaryny birleşdirip, «Skit-kimmer» ady bilen şöhrat gazanan ägirt uly döwleti

¹ Onuň aydy «Awestada Färnegersin» diýilip getirilýär, bu sözüň manysy bolsa «gorkunç» diýilip görkezilýär. Gadymy Pahlewi dilinde ol «Frasıýaw» diýilipdir. Ferdowsi Afrasiýabyň atasynyň adyny «Ýeşeng» diýip belleýär.

esaslandyrypdyr. Häzirki geografik karta boýunça göz önüne getirilse, onuň emperiýasy Hytaýdan Kawkaz respublikalaryna, Orsýden Kiçi Aziýa topraklaryny öz içine aýlar.

Madaýyň adynyň yzyna «gara» lakamy dakylpdyr. Gadymy Türki dilde bolsa, bu söz «batyr» manyny berýär eken. Şeýle-de Türki halklar Madaýa «Alp är Tunga»-da diýipdirler. Bu diýldigi, «ýolbars ýaly batyr, gaýdusyz» diýldigi eken. Pars-täjikler bolsa oňa «Afrasiýab» diýipdirler. Gadymy Pahlevi, parfiýa çeşmelerinde ol «Frasıýab» görnüşinde ýazylypdyr. «Fra, şan-şöhratly» bolup, «siýab, siýah» gara diýmekdir. Aslynda ol Afrasiýab däl-de, «Afre-siýah» görnüşinde bolmaly we ol Madaý hanyň parsça adydyr.

İň gadymy Türki kowumlaryndan bolan Altaýlylaryň arasynda «Madaý gara» ady bilen dessorlar toplumu biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr.

Herodotyň bize galdyran maglumatlaryna görä, Madaý gara, Alp är Tunga, Afrasiýabyň Kiçi Aziýanyň halklarynyň üstünden hökümdarlygy 28 ýyl dowam edipdir. Madaý hanyň Midia eden hüjümi bolsa pajygaly tamamlanypdyr. Bu waka şeýle bolupdyr:

Medianyň şasy Forat, Assiriýalar bilen bolan urşda ýeňilýär we özi-de ölýär. Onuň ogly Kiaksar-Keyhosrow² atasynyň goşuny ýañdan toplaý, tertibe salýar we Assiriýalaryň üstüne çozup Nim şäherini gabaýar. İne şol mahalam Madaý hanyň ägirt uly goşuny Midianyň üstüne dökülýär. Kiýhosrowyň olary öz ýurtlarynyň çäklerinden kowup çykarmaga güýji ýetmänsoň hilä ýüz wurýar. Madaý hana ýaraşmagy tekliý edýär. Onuň bu teklibi kabul edilýär we ýaraşyk mejlisi başlanýar. Midia şasy Madaýa we

² Ferdowsynyň Şahnamasynda Keyhosrowyň atasy Siýawoş, enesiniň adyny bolsa Färengis (Ferigis) diýip görkezýär. Siýawoşyň ölümüne buýruk berenligi sebäpli, Keyhosrow, Afrasiýaby öldürmek bilen atasynyň aryny alýar.

onuň esgerlerine bihuş ediji derman goşulan şerap berýär we şol mejlide-de olary tygdan geçirýär.

Midia-Eýranyň şasy Keyhosrow bilen Turanyň hökümdary Madaý-Alp är Tunganyň özara urşlary, Keyhosrowyň hilegärlik, namartlyk bilen Madaý hany öldürişi baradaky wakalar pars-täjik we Türki halklarynyň folklorlarynda, Ferdosynyň «Şahnama» eserinde hem öz beýanyny tapypdyr. Ýöne Şahnamada Madý hanyň-Afrasiýabyň ölümi başgaçarak beýan edilýär, ýagny Keyhosrow ony söweşde ýeňýär we jezalandyryp öldürýär. Gadymy Türkiler bolsa Alp är Tungany öldüren Keyhosrowy näletläp, dessanlar, aýdymlar, rowaýatlar döredipdiler. Şeýle dessanlaryň birinden bölekler Mahmyt Kaşgarynyň «Diwan lugat Türk» eserinde-de getirilipdir.

Alp är Tunga zäherli badany içirip, onuň pajygaly takdyrynyň üstünden gülyän Keyhosrow şeýle diýýär:

«Onuň işin bitirdim,
Dostumny gaçyrdym,
Ölüm zährin içirdim,
İşte ýüzün tüýkürdim.»

Alp är Tunganyň ölümi bilen agylary M.Kaşgarly öz kitabynda getiripdir. Ol 14 setirden ybaray bolup, şu günki Türkmen zenanlarynyň öz ýakyn adamlary ýogalandaky agylaryna gaty meñzeş. Şondan birnäçe setir:

«Alp är Tunga öldümi,
Ýaman dünýä galdymy,
Ýaman öjün aldymy,
İndi ýürek ýyrtylar.

Böri bolup öldüler,

Ýaka ýyrtyp durdular,
Aglap-aglap ýördüler,
Göz ýaşlary syl boldy.

Ýüregim täk-täk boldy,
Biten ýaramy dildi,
Geçmiş hatyra galdy,
Tün-tün ony küýsedim.

Ferdowsi we onuň şahnamasy barasynda kelim agyz söz

Pars edebiýatçylary şahnama poeziýasyny pars mifologiýasy esasynda dörän uly manumental diýip gürleýärler. Eseriň döreýşi barasynda şeýle maglumat bar: «Türk hökümdarlary Gaznaly **soltan Mahmyt** "Eýran-Turan" taryhy hakynda bir eser ýazylmagyny buýrupdy. Ilki şahnama eserini 996-njy ýylda Maryly "*Mesudi Märwäzi*" ýazyp başlaýar, ondan soň "*Dakyky*" bu işi dowam edýär, Dakyky ölerden soň Ferdowsi iş başyna geçýär. Parslaryň toslan rowaýatlaryna görä soltan Mahmyt eseriň her beýtine bir altyn berjegini wada berenmiş. Ferdowsi öz "şahnamasyny" ýazyp soltana hödürleýär. Soltan Mahmyt eser bilen tanyş bolanda soň, ony halaman, altyn ýerine kümüş derem (derhem) berenmiş, Ferdowsi muny görüp, soltanyň adyna ýazgaryjy goşgy goşup, sora gorkusyndan başga ýere gaçyp gidenmiş. Aradan bir näçe wagyt geçenden soň, soltan öz eden işinden puşman bolup altynlary ýollaýar. Ýükli kerwen şäheriň bir derwezesinden girende, dünýäden öten Ferdowsini jaýlamak üçin, adamlar şäheriň ol bir

derwezesinden çykyp baran, şahyryň gyzy bolsa iberilen altynlary yzyna gaýtaranmyş.»

Pars edebiyatçylaryň toslap tapan bu rowaýaty bu ýerde bitýär. Ýöne bu rowaýat bilen baglanşykly birnäçe sorag ýüze çykýar:

- 1- Şahnama dogrudan pars mifologiýa esasynda ýazylanmy?
- 2- Näme üçin soltan Mahmyt Ferdowsa altyn bermändir, soltan bu işi bilen nämäni aňlatmak isläpdir?

Şahnamanyň Türki halklarynyň mitologiýasy esasynda dörändigi barasynda Çiniň çeşmelerinde maglumat bar. Ferdowsiniň düzen eseri şol ynançlara daýanyp ýazylan. Ferdowski «ussatlyk» bilen rowaýatyň originalyny degişdirip, ony pars ruhuna uýgun äheňde ýazýar. Ol pars mifologiýasyndan peýdalanylýan, Rüstemeniň atasynyň bir simrug guşy tarapyndan beslenendigini we ş.m-ler beýan edýär.

Ferdowski öz eserinde parslary jomart, batyr, türkleri bolsa wagşy, zelil, gorkak diýip häsýetlendirýär. Söweşlerde mydam parslar üstün gelip, türkler bolsa ýeňilýär. Ferdowski türklere: "Bu siziň alyn ýazgydyňyz, öz pesligiňizi boýun alyň, parslaryň beýikligini, türkleriň elleriniň astyndygyna ynanyň, pars päliwany Rüstemi, hiç bir türk päliwany ýeňip bilmez, ýeňse ony diňe öz ogly (Sohrap) ýeňer" diýip, eserinde türkleri ruhy taýdan basgylaýar. Bulara sin etseň Ferdowsiniň şahnamasy ynsanlary kemsidiji, baryp ýatan şownistik ideýadan ylham alan eserdigi mese mälim.

Eseriň dili arassa pars dili diýlip öwülýär. Pars diliniň lektologiýasynyň üstünde işlän rus alymy *Peysiokowyň* hasaplamagyna görä häzirkiki pars dilinde 250 müň söz bar, onuň 175 müňi arap dilinden alnan sözle, dimek,

pars dilindäki sözleriň 75%-i arapça, galan 25% sözler bolsa türk, mongol we Ýewropa dillerinden alnan sözler. Esasan pars dilindäki sözleriniň 10-dan 9-i alynma söz.

Parslar tarapyndan "dünyäniň uly mitologiýasyny beýan edýän " hökmünde öwlüp arşa çykarylan şahnamada diňe 4 müň sözden peýdalanylypdyr. Deňeşdirme hökmünde aýytsak rus dilinde 200 müň söz bolsa, *Puşkin* öz eserinde 17 müňden artyk sözden peýdalanylypdyr. Göwrüm taýdan beýle uly bolan şahnamada 4 müň sözden peýdalanylan bolsa, bu, eseriň poetik mazmunyny aç-açan orta çykarýar.

Muňa garamazdan Ferdowsiniň öňe süren şowunistik äheňli 60-müň beyitli eserinde başga dillerden ýekeje-de söz alynman, arasynda çäre bolmansoň diňe bir näçi arap sözlerinden peýdalanany üçin ol, öz okyjylaryndan ötüňç sorayar.

Ferdowsi öz eserinde diňe türkleri däl, edil şol bir wagtyň özünde araplary hem kemsidip, olary "düýe südüni içip, paşlak etini iyip ýören wagşylar" diýip kemsidýär. Ferdowsi pars we umuman bütün gündogar edebiyatynda şowunistik dünýägaraýyşly ýeke-täk «şahyr». Ne Ferdowsiden öň, ne-de ondan soň gündogar edebiyatynda 2-nji bir şowunist söz ussadyna gabat gelinmeýär.

Gaznaly soltany Mahmyt Ferdowsä şahnama eseri ýazmaga buýruk berende, Eýran-Turan söweşleriniň obýektiv görnüşini beýan edilmegini talap edipdir. Eser düzlüp, soltana hödürlenende, maslahatlaşylan zatlaryň terisine gabat gelinýär. Soltan Mahmyt özüni "*Alp är Tunga*"-nyň (Ferdowsi ony Afrasiýab adyna ütgedýär) hakyky mirasdüşeri saýardy. Ol döwürde Alp är Tunganyň gahrymançylykly keşbi il arasynda giňden ýaýrapdy. Bu milli dessanda Alp är Tunganyň mertligi, başarjaňlygy, il-gün

hem toprak üstünde görkezen batyrlygy wasp edilýär. Bu milli destan türkleriň arasynda giýňden ýaýran, hatta aradan ýüz ýyllar geçse-de türkleriň Alp är Tungany ýüreklerinde ebedileşdirmekleri barasynda 11-nji asryň uly Türk dilçi alymy ***Kaşgarly Mahmyt*** öz "*Diwan-e logat-e türk*" eserinde Alp-är Tunganyň ölümi barasynda agylary ýerleşdiripdir.

Şeýle-de 11-nji asryň uly türk şahyry, "*Gutadgubilik*" (bagyt beriji ylym) eseriň ýazyjysy Balasagunly "***Ýüsüp hajeb-e has***" hem öz eserinde Alp är Tungany hormat bilen ýatlaýar.

Ferdowsi öz şahnamasynda türkleriň milli gahrymany Alp är Tunganyň adyny Afrasiýaba üýtgedip, ony ýüregi gara, erbetligiň yzynda bolan adam hökmünde sypatlandyrýar. Ferdowsidan soňam pars edebiýatynda ony şeýle tandyp gelýärler.

Ferdusiniň ýaşan döwri(934-1020) Eýran, Gaznaly türk häkimiýeti astyndady. Ferdowsiniň öz eserini şeýle şowunistik ruhda ýazmagy, türkleriň hökümetine çydap bilinmedik reaksiýa, garşylyk we onuň netijesidi. Gaznaly soltanyň we türk halkynyň Ferdowsi tarapyndan kemsidilmegi geçip bolmajak günädi. Şoňa görä soltsan Mahmyt altyn ýerine kümüş ýollaýar. Muňa meňzeş başga bir hadysa hem *Omar Haýýamyň* döwründe bolýar. ***Haýýam "Nowruz-nama" eserinde parslary batyr halk edip görkezmäge synanşýar.*** Haýýam öz eserini Seljulky soltan "***Börü-k-ýaryga***" hödürläp, uly serpaýa garaşýar, emma soltan ony sowuk garşy alýar. Haýýam eden ýalňyşyna düşnüp galýar. Şahnamanyň ýazylmagyndan 300 ýyldan köp geçenden soň türkleriň beýik serdary "***Emir Temir***"(***agsak Teýmur***) Ferdowsiniň mazarynyň üstüne baryp: "*Gal aýaga, gorkoklygyna gülüp, masgaralan Türki gör*" diýenmiş. Bu faktiň özi Ferdowsiniň pars şowunizmine gulluk edendigini görkezýär.

Parlaryň orta atan rowaýatynda göýe soltan Mahmyt soňundan puşman bolup, eseriň gadryny bilip şahyra altyn ýollandygy aýdylýar. Bu düýbünden ýasama we toslanyp tapylan gürrüň. Soltan Mahmyt puşman bolar ýaly hiç bir ýalňyş iş etmändi.

Ferdowsiniň ýazan şahnamasynyň galplaşan destanlaryny ýüze çykaran şahyr *Ahmat Şamlu* (Şamly), 1994-nji ýylda Amerikanyň *Berkli* uniwersitetinde gyzykly çykyş etdi. Onuň pikirine görä "*demirçi Kave*" we gerişlerinden aždarha çykyp duran "*Zahhak*" destany düýbünden tersine. Zalym diýlip görkezilen Zahhak ýuwrtda baý-feodallaryň bähbitlerini howpa salýan, garyp-gasarlaryň peýdasyna reformlar geçireni üçin, tagytdan agdarylan *Ferýdun şanyň* küşgürmegi bilen demirçi Kave aýaga galyp, Zahhaky agdaryp, Ferýduny tagta çykarýar. Ferdowski şahnamasynda Zahhaky baryp ýatan ýawuz adam hökmünde sypatlandyryýar, gerişlerinden çykyp duran aždarlaryny köşetmek üçin her gije iki ýigidi öldürüp, onuň beýnisini aždarlaryna idirýän adam görnüşinde beýan edilýär.